

УДК 636.5 (092)



МЕЛЬНИК

Вікторія Вікторівна,

кандидат сільськогосподарських наук,
доцент, Національний університет
біоресурсів і природокористування
України

MelnikVika0204@gmail.com

(м. Київ)

ВНЕСОК АКАДЕМІКА ВАСГНІЛ М.Ф. ІВАНОВА В РОЗВИТОК НАУКОВИХ ОСНОВ ВІТЧИЗНЯНОГО ПТАХІВНИЦТВА

У статті узагальнено наукові праці з розвитку теоретичних і методологічних засад птахівництва відомого вченого у галузі зоотехнії, доктора сільськогосподарських наук, професора, академіка ВАСГНІЛ Михайла Федоровича Іванова (1871–1935). Доведено його пріоритет у розробленні класифікації порід курей, яка не втратила своєї актуальності в умовах сьогодення. Висвітлено творчі пошуки вченого з систематизації статей птиці, розроблення методики створення нових порід, запровадження норм раціональної годівлі сільськогосподарських тварин. Обґрунтовано його внесок у становлення вітчизняної вищої сільськогосподарської освіти. Аргументовано, що М.Ф. Іванов уперше в Російській імперії ввів дисципліну «Птахівництво» та підготував один із перших підручників «Сельскохозяйственное птицеводство».

***Ключові слова:** М.Ф. Іванов, птахівництво, птиця, кури, порода, класифікація порід, екстер'єр, розведення, годівля.*

CONTRIBUTION OF AN ACADEMICIAN OF LENIN ALL-UNION ACADEMY OF AGRICULTURAL SCIENCE M.F. IVANOV TO DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC FUNDAMENTALS OF DOMESTIC POULTRY FARMING

In the article scientific works on development of theoretical and methodological principles of poultry farming of well-known scientist in the field of zootechny, doctor of agricultural sciences, professor, academician of Lenin All-Union Academy of agricultural science Mykhailo Fedorovych Ivanov (1871–1935) are generalized. His priority in development of classification of breeds of chickens, which did not lose the actuality at the present time is proved. This article presents the creative research of scientist on systematization of special features of poultry, development of the

methodology on creation of new breeds, introduction of nutritional standards for feeding of farm animals. His contribution to generation of domestic higher agricultural education is substantiated. There is evidence that M.F. Ivanov introduced the discipline «Poultry farming» and prepared one of the first textbooks «Agricultural poultry farming» for first time ever in the Russian Empire.

Key words: *M.F. Ivanov, poultry farming, poultry, chickens, breed, breed classification, exteriors, breeding, feeding.*

ВКЛАД АКАДЕМИКА ВАСХНИЛ М.Ф. ИВАНОВА В РАЗВИТИЕ НАУЧНЫХ ОСНОВ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ПТИЦЕВОДСТВА

В статье обобщены научные работы по развитию теоретических и методологических основ птицеводства известного ученого в области зоотехнии, доктора сельскохозяйственных наук, профессора, академика ВАСХНИЛ Михаила Федоровича Иванова (1871–1935). Доказан его приоритет в разработке классификации пород кур, которая не утратила своей актуальности в современных условиях. Освещены творческие поиски ученого по систематизации статей птицы, разработке методики создания новых пород, внедрению норм рационального кормления сельскохозяйственных животных. Обоснован его вклад в становление отечественного высшего сельскохозяйственного образования. Аргументировано, что М.Ф. Иванов впервые в Российской империи ввел дисциплину «Птицеводство» и подготовил один из первых учебников «Сельскохозяйственное птицеводство».

Ключевые слова: *М.Ф. Иванов, птицеводство, птица, куры, порода, классификация пород, экстерьер, разведение, кормление.*

Академік Михайло Федорович Іванов є видатним, передусім, ученим-селекціонером у галузі тваринництва. Аналізу його внеску у розвиток вівчарства, свинарства, скотарства, конярства, і не лише в Україні, присвячено низку публікацій видатних учених як радянського періоду, так і нинішнього [4, 5, 7, 16, 19]. У роботах деяких авторів зустрічаємо фрагментарні дані щодо значення наукових праць М.Ф. Іванова для розвитку галузі птахівництва [12, 17, 18]. Так, деяка узагальнена інформація міститься у передмові до шостого тому повного зібрання творів М.Ф. Іванова, виданого в 1965 році, до якого включено його праці з птахівництва [11, с. 5–11]. Але з позицій тих часів ще складно було визначити вагомий внесок М.Ф. Іванова у розвиток наукових засад галузі. Це можна зробити лише нині, коли накопичено теоретичні знання і практичний досвід з наукового забезпечення птахівництва. Слід зазначити, що

основні положення, які були розроблені, узагальнені й систематизовані М.Ф. Івановим, залишаються актуальними й наразі.

Нещодавно опубліковано книгу В.І. Фісініна «Ученые птицеводы России. Люди и птицы» (2011), в яку включено й ім'я М.Ф. Іванова [20, с. 286–287]. Однак інформація щодо діяльності вченого і його внеску в розвиток наукових засад птахівництва там наведена стисло й обмежено. При цьому, слід зауважити, що, враховуючи біографічні дані М.Ф. Іванова, ми можемо віднести його до когорти українських учених у галузі птахівництва.

У зв'язку з вищезазначеним, *метою нашої роботи* було провести аналіз наукового доробку академіка ВАСГНІЛ М.Ф. Іванова з птахівництва, визначити його внесок у розвиток теоретичних і методологічних засад галузі.

Незважаючи на те, що біографії М.Ф. Іванова присвячено велику кількість робіт, вважаємо за потрібне зупинитись на деяких етапах його життя, передусім, пов'язаних з Україною.

Точно відомо, що народився Михайло Федорович Іванов у 1871 р. в Ялті. Що стосується числа і місяця народження інформація досить суперечлива. Дослідники його життєвого і творчого шляху вказують на такі дати: 20 вересня [14, с. 3], 21 вересня [12, с. 20], 2 жовтня [17, с. 5].

Учений закінчив з відзнакою Харківський ветеринарний інститут (1893–1897), з 1898 по 1900 рр. був відряджений за кордон для удосконалення знань із зоотехнії (до Австрії, Німеччини, Голландії та ін.). У 1900–1906 рр. – доцент, у 1906–1914 рр. – професор, у 1908–1914 рр. – завідувач гігієнічної лабораторією Харківського ветеринарного інституту. Водночас у 1907–1914 рр. – доцент Харківського університету, у 1914–1925 рр. – професор Московського сільськогосподарського інституту, у 1932–1934 рр. – науковий консультант, у 1934–1935 рр. – головний консультант Інституту сільськогосподарської гібридизації та акліматизації тварин в Асканії-Нова за сумісництвом [14, с. 3].

М.Ф. Іванов мав геніальні здібності до аналізу, узагальнення, диференціювання вже накопичених теоретичних і практичних знань у будь-якій галузі тваринництва. Що стосується птахівництва, передусім, обґрунтував його

господарське й економічне значення, виділивши при цьому 19 пунктів [8, с. 3–5], на яких варто коротко зупинитись. Адже до нього так лаконічно і змістовно значення птахівництва не було висвітлено жодним із авторів, які наводили інформацію щодо порід птиці, її розведення, виробництва яєць і м'яса тощо. Звичайно, у наш час перелік господарсько корисних властивостей птиці можна значно збільшити, але у 1919 р. прості аргументи, викладені у доступній для читачів формі, стосовно неперевершеної цінності птахівництва у сільському господарстві різних губерній, де галузь у той час була представлена переважно селянськими господарствами, мали надзвичайно важливе значення. Слід було поширювати знання з птахівництва, щоб стимулювати розвиток цієї перспективної галузі тваринництва, довести, передусім, її вагоме господарське та економічне значення. Засвідчуючи велику користь птиці для людини, М.Ф. Іванов відмічає, що вона дає яйця, м'ясо, пух, перо і послід. Птиця знищує значну кількість шкідливих для сільського господарства комах. Швидко росте і досягає статевої і господарської зрілості. Має високу несучість, завдяки чому її легко розводити, особливо, якщо застосовувати штучне виведення молодняку за допомогою інкубаторів. Птиця дає таку кількість яєць, що за загальною масою перевищує її живу масу у 2–3 рази. Продукція птахівництва завжди користується значним попитом, у зв'язку з чим і ціни на неї підвищуються, що робить дану галузь більш рентабельною. Птиці потрібна невелика кількість корму і догляд за птицею нескладний – під силу підліткам і навіть дітям.

М.Ф. Іванов вперше в радянські часи охарактеризував головні птахопромислові райони, до яких він відніс Україну, поставивши її на перше місце, Центрально-землеробський район, Поволжя, Північний Кавказ і Західний Сибір. На характеристиці птахівництва в Україні слід зупинитися детальніше. Вчений відмічає, що Україна має сприятливі природні та економічні умови для розвитку галузі. У 1925 р. експорт яєць з України становив 48% загального експорту яєць із СРСР. «Вывоз яиц из Украины имеет большое значение для внутреннего рынка, особенно для Москвы и Ленинграда, так как Украина дает ранней весной свежее яйцо (мартовское), тогда как другие районы СССР в это

время еще свежих яиц на рынок не дают. Экспорт яиц из Украины идет главным образом в Германию и Англию» [11, с. 62–63]. М.Ф. Иванов виділив райони України, в яких птахівництво найбільш розвинуте. При цьому він відмічає: «Наиболее развито птицеводство в районах Украины, соответствующих прежним губерниям: Харьковской, Одесской, Киевской, Подольской, Днепропетровской и другим. Близость черноморских портов и постройка холодильника в Одессе дают для Украины большие возможности в деле развития птицеводства» [11, с. 63].

Одним із значних здобутків М.Ф. Іванова у розвиток птахівництва є запропонована ним класифікація порід курей, яка залишається актуальною донині. Так, наприклад, І.І. Абозін у книзі «Куроводство. Подробное описание кур различных пород», укладачем якої він є, торкаючись питання порід курей, зазначає, що «Классификации куриных пород до сих пор еще не существует» [1, с. 21]. Тут же І.І. Абозін згадує і про Ч. Дарвіна, який прагнув класифікувати породи курей, але йому це так і не вдалось. І лише М.Ф. Іванов у своїй монографії «Сельскохозяйственное птицеводство», яка вийшла друком у книговидавництві «Союз» Харківського Кредитного Союзу Кооперативів у 1919 році, наводить запропоновану ним класифікацію порід курей [с. 35–37]. Так, учений відмічає, що порід домашніх курей дуже багато і всі вони різні за місцем походження, за зовнішніми ознаками і господарським призначенням. Спроби встановити класифікацію курей на основі їх географічного походження або за зовнішніми ознаками не увінчались успіхом. М.Ф. Іванов ґрунтовно осмислив проблему класифікації порід курей і дійшов висновку: «С нашей точки зрения наиболее удачной нужно признать классификацию на основании преимущественного назначения кур для тех или других целей. Конечно, каждая курица дает яйца и в то же время дает мясо, но тем не менее одни куры преимущественно полезны, как яйценоские, другие – как мясные, третьи одинаково пригодны для обеих целей. Установив типы куриных пород по их назначению, можно затем в пределах каждого типа выделить группы на основании географического или какого-либо другого принципа» [8, с. 35].

За класифікацією М.Ф. Іванова породи курей розподіляють на типи і групи. Так, учений виділяє 5 типів порід: 1) бійцевий, 2) яйценосний «яйценокоский», 3) м'ясний, 4) загальнокористувальний («общепопользовательный»), 5) декоративний. До бійцевого типу він відніс такі породи: малайська бійцева, індійська бійцева або азіль, англійська бійцева старого типу, англійська бійцева нового типу, корнуельско-індійська бійцева. До декоративних – безхвоста, кучерява, шовкова, іокогама, фенікс, бентамки або карликові. А яйценосний, м'ясний і загальнокористувальний типи порід М.Ф. Іванов розподілив ще на групи. Так, у яйценосному типі порід ним виділено групи: середземноморська, середєвропейська і південно-східна; у м'ясному – англійська, французька, бельгійська і азіатська; у загальнокористувальному – англійська, французька і американська.

У сучасній класифікації порід курей є деякі зміни, але сутність залишена та, яку запропонував М.Ф. Іванов. Так, до 1973 р. застосовували термін «яйценокоская порода» і відповідно до стандарту ГОСТ 18473-73 «Птицеводство. Термины и определения» цей термін було замінено на «яичная порода» [6, с. 2]. Загальнокористувальні («общепопользовательные») породи нині називають м'ясо-яєчними [6, с. 2].

Усім птахівникам, особливо селекціонерам, відомо, як важливо бути обізнаним щодо особливостей екстер'єру птиці різних порід. І.І. Абозін зазначав: «...более видную роль играет в этом отношении строение и гармония различных частей тела птицы – ее стати» [1, с. 29]. При цьому І.І. Абозін характеризує деякі статі птиці. М.Ф. Іванов вперше систематизував усі статі птиці, вказавши їх схематично на малюнку півня. Це було необхідно, оскільки «...названия отдельных частей тела у птиц, установленные птицеводами, не отличаются ни точностью, ни особенной согласованностью» [8, с. 20]. Вперше він надав визначення (тлумачення) таким статям птиці, як хлуп і кочень.

Особливу увагу М.Ф. Іванов приділив формам гребенів курей, і вперше охарактеризував їх та показав на малюнку. Крім опису шести поширених форм гребенів (листоподібної, стручкоподібної, трояндоподібної, валикоподібної,

різкоподібної, метеликоподібної), М.Ф. Іванов вказав на чашкоподібну форму гребеня, яка є лише у курей породи бреда [8, с. 28].

Він завжди прагнув у популярній формі висвітлювати найбільш суттєві і важливі положення щодо, наприклад, годівлі. М.Ф. Іванов закликав значну увагу приділяти годівлі тварин: «Для того, чтобы животное могло жить, его нужно кормить. Это знает всякий... Если животное кормится плохо (мало плохими кормами), то и пользы от него мало...» [10, с. 4]. Він також підкреслює: «Но хорошо кормить животное еще не означает, что его нужно перекармливать... нужно знать, как правильно кормить животных, предназначенных для той или иной цели [10, с. 6].

М.Ф. Іванов, спираючись на дослідження М. І. Дьякова (1878–1952), адже у 1915 р. була опублікована його праця «Основи рационального кормления птицы» [20, с. 264], уже у той час переконує птахівників годувати птицю за нормами. Він підкреслює: «Кормление сельскохозяйственных животных по нормам принято почти всюду за границей и постепенно стало развиваться и у нас, так как оно является наиболее выгодным и рациональным» [10, с. 162].

У монографії «Сельскохозяйственная птица» М.Ф. Іванов узагальнив тогочасні наукові досягнення, передовий науково-практичний досвід зарубіжних країн і вперше надав чітко систематизовані рекомендації щодо годівлі птиці [8, с. 150–175]. Це стосується й умов утримання птиці: характеристики пташників та їх обладнання, вимоги до мікроклімату у приміщенні тощо [8, с. 176–203]. В окремому розділі монографії приділив увагу догляду за птицею [8, с. 204–211]. Глобально вказав на перспективні шляхи розвитку та поліпшення сільськогосподарського птахівництва: «Мероприятия... могут быть разделены на группы: 1) по организации сбыта, 2) по улучшению пород и техники разведения, 3) по улучшению техники торговли, 4) по улучшению транспорта и 5) по развитию и улучшению ветеринарно-санитарного дела в борьбе с повальными птичьими болезнями» [8, с. 212]

У 1923 р. М. Ф. Іванов нарікає, що у літературі по птахівництву як російській, так і зарубіжній, недостатньо інформації щодо методів розведення сільськогосподарської птиці. Він зазначає: «При описании различных способов разведения птицы вносится много туманного, неопределенного, а техническая терминология страдает неясностью и запутанностью» [9, с. 1]. Тут же продовжує далі: «Животноводческая (зоотехническая) терминология, как научная, так и практическая, вполне определенная и ясная. Поэтому необходимо и в птицеводстве ввести ту же ясность и определенность, как в отношении методов разведения, так и в отношении терминологии». Отже, М.Ф. Іванов перший надав детальне тлумачення методів розведення птиці, висвітлив правила підбору у племінному птахівництві, вимоги до плідників та ін. Зокрема, стосовно підбору племінної птиці він акцентував увагу на трьох положеннях: 1) «хорошее с хорошим дает хорошее», 2) «худшее с лучшим улучшается», 3) «неравное с неравным уравнивается» [8, с. 132–133]. При цьому вчений закликав птахівників при племінному підборі проводити ретельне вибракування птиці слабкої, з вадами, хворобливої та ін. На плем'я залишати лише здорову птицю і без екстер'єрних недоліків.

М.Ф. Іванов наголошував, що сільськогосподарська птиця розводиться за тими самими методами і племінний підбір птиці здійснюється за аналогічними принципами, як і інших сільськогосподарських тварин [9, с. 1].

Позиціонуючи внесок М.Ф. Іванова у розвитку наукових засад птахівництва, слід також відмітити і помилковість у теоретичних знаннях. Він був прибічником пануючих на той час поглядів щодо домінуючого значення навколишнього середовища на формування спадкових ознак: «...новые свойства растений и животных, приобретенные ими под влиянием условий жизни, могут передаваться по наследству» [12, с. 5]. У 1961 р. М.Ф. Іванова вважали «...представником прогресивного напрямку в біологічній науці, який творчо розвиває дарвінізм – мічурінського в біології напрямку, що дістав загальне визнання і поширення після серпневої сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені В.І. Леніна 1948 року» [5, с. 25].

Н.К. Іванова підтверджує: «Работы Михаила Федоровича доказывают, что он отстаивал позиции передовой биологической науки и боролся с представителями формальных генетиков в области животноводства» [12, с. 68]. Він був переконаний у правильності своїх поглядів і дуже хворобливо сприймав своїх опонентів. Прибічником класичної генетики був і О.С. Серебровський, який постійно дискутував з М.Ф. Івановим у питаннях формування спадковості. Із спогадів Н.К. Іванової дізнаємося, що наприкінці жовтня 1935 року вчений, прочитавши статтю О.С. Серебровського, в якій той піддав різкій критиці теоретико-практичні положення, обґрунтовані Михайлом Федоровичем, був дуже вражений і знервований, і як наслідок сильних хвилювань, у нього стався інфаркт міокарду і 29 жовтня 1935 року вчений пішов із життя «от разрыва сердца» [12, с. 69].

Аналізуючи боротьбу поглядів на спадковість, як їх називали, «формальних генетиків» [5, с. 4] і прибічників теорії успадкування ознак, набутих у процесі життя і розвитку живого організму («мичуринской биологии в животноводстве» [5, с. 18]), слід наголосити на необхідності філософського ставлення до всіх подій, що відбуваються. Адже у світі діють основні універсальні закони діалектики, які існують у природі, суспільстві та пізнанні. Вони є загальновідомими: закон взаємного переходу кількісних змін у якісні, закон єдності і боротьби протилежностей і закон заперечення заперечення [21, с. 216]. До основних категорій діалектики належать: матерія, суперечність, антагонізм, можливість і дійсність, заперечення, становлення, розвиток та ін. [21, с. 225]. І наразі важливо підкреслити, що розвиток є складним і суперечливим процесом. У ньому є і висхідна, і низхідна лінії, і прогрес, і регрес. Не можна виключати регрес із розвитку, оскільки регрес – це теж форма розвитку.

Отже, незважаючи на існування у радянські часи в силу політичних чинників періоду невизнання положень Г. Менделя (1822–1884) і Т. Моргана (1861–1945) щодо генетичних закономірностей успадкування певних ознак, які відкинули прогресивний розвиток генетики в Україні та загалом у колишньому

СРСР на декілька десятиліть, все ж таки це був, з точки зору законів діалектики, розвиток цієї науки. А О.С. Серебровського (1872–1948), головного опонента М.Ф. Іванова щодо поглядів на закони спадковості, наразі називають засновником вивчення генетики птиці.

М.Ф. Іванов є автором 250 робіт (у тому числі й за його редакцією) [14, с. 25], як свідчить покажчик, з них по птахівництву – 12. Після смерті вченого було опубліковано ряд вибраних творів та повна їх збірка у 7 томах [14, с. 26]. Однак фактично публікацій було більше, оскільки при цьому в загальному переліку не враховувались перевидання його праць. Так, наприклад, відома монографія «Сельскохозяйственное птицеводство. Харьков: Союз, 1919. 225 с.» перевидавалася 6 разів [14, с. 15]. Останнє, 6-е видання, надруковане в 1931 році, було доповнене і вже містило 400 с.

Оскільки в жодній із чисельних публікацій про науково-практичні здобутки і життєвий шлях М.Ф. Іванова (за винятком видання «Михаил Федорович Иванов (1871–1935)» [5], де представлені усі праці вченого загалом, не наведено публікацій окремим списком, які присвячені птахівництву. З огляду на це надаємо такий перелік уперше:

1. Иванов М. Ф. Проект опытной станции по птицеводству при Московском сельскохозяйственном институте. *Вест. животноводства*. 1914. № 6. С. 529–538.

2. Иванов М. Ф., Кулеша Т. С. К вопросу о способах сохранения яиц в свежем виде на продолжительное время. *Вест. животноводства*. 1917. № 4/6. С. 277–282.

3. Иванов М. Ф. Сельскохозяйственное птицеводство. Харьков : Союз, 1919. 225 с.

4. Иванов М. Ф. Значение сельскохозяйственного птицеводства и меры к поднятию его. Москва, 1923. 19 с. (Попул. б-ка «Экон. жизни». Сер. «Сел. хоз-во» ; № 15).

5. Иванов М. Ф. Кормление и откорм сельскохозяйственной птицы. Москва, 1923. 21 с. (Попул. б-ка «Экон. жизни». Сер. «Сел. хоз-во» ; № 19).

6. Иванов М. Ф. Подготовка яиц и битой птицы для продажи и экспорта. Москва, 1923. 20 с. (Попул. б-ка «Экон. жизни». Сер. «Сел. хоз-во»; № 18).

7. Иванов М. Ф. Породы сельскохозяйственной птицы. Москва, 1923. 40 с. (Попул. б-ка «Экон. Жизни». Сер. «Сел. хоз-во»; № 17).

8. Иванов М. Ф. Разведение сельскохозяйственной птицы, помещения для нее и уход за нею. Москва, 1923. 37 с. (Попул. б-ка «Экон. жизни». Сер. «Сел. хоз-во»; № 14).

9. Иванов М. Ф. Размножение и выращивание сельскохозяйственной птицы. Москва, 1923. 31 с. (Попул. б-ка «Экон. Жизни». Сер. «Сел. хоз-во»; № 16).

10. Иванов М. Ф. Предисловие к русскому переводу. *Смарт О. Основы подбора в яйценоском птицеводстве*. Москва ; Ленинград, 1926. С. 3–4.

Велике значення мали праці і діяльність М.Ф. Іванова у підготовці кадрів для птахівництва. Саме ним уперше була введена навчальна дисципліна «Птахівництво» у 1914 р. у Московському СГІ. Кафедру спеціальної зоотехнії очолив М.Ф. Іванов і вести курс птахівництво було доручено саме йому, поряд з викладанням свинарства, вівчарства і кролівництва [20, с. 286]. Книга І.І. Абозіна «Краткий курс птицеводства» [2] була перевидана у 1913 р., яку М.Ф. Іванов переробив і доопрацював, а також його монографія «Сельскохозяйственное птицеводство» [8] використовувались у аграрних навчальних закладах СРСР і УРСР зокрема. Монографія М.Ф. Іванова «Сельскохозяйственное птицеводство» відіграла значну роль у підготовці спеціалістів та поширенні спеціальних знань з птахівництва. Чіткість, зрозумілість викладеного матеріалу у поєднанні з ґрунтовним аналізом і практичною цінністю змісту, зробили усі його праці не лише вагомими, а й цікавими для спеціалістів.

Таким чином, М.Ф. Іванов є видатним ученим у галузі тваринництва і птахівництва зокрема. Він був блискучим педагогом і талановитим ученим-дослідником, запропонував класифікацію порід курей, яка є актуальною і нині, надав визначення багатьом термінам, що використовуються у птахівництві,

систематизував статі птиці, охарактеризував форми гребенів курей, розробив методику зі створення нових порід сільськогосподарських тварин і птиці у тому числі та ін. Життя і діяльність М.Ф. Іванова є прикладом для багатьох поколінь вчених.

Список використаних джерел та літератури

1. Абозин И. И. Куроводство. Подробное описание кур различных пород. Москва, 1982. 360 с.
2. Абозин И. И. Краткий курс птицеводства. 2-е изд., пересмотр. и доп. М. Ф. Ивановым. Санкт-Петербург : изд-во А.Ф. Девриена, 1913. 119 с.
3. Вчені тваринники / уклад. М. М. Холкін ; Укр. акад. аграр. наук. Київ : Аграр. наука, 2004. 210 с. (Серія : Укр. вчені-аграрії ХХ століття ; кн. 9).
4. Гребень Л. К. Творчий розвиток вчення академіка М. Ф. Іванова. *Соц. тваринництво*. 1961. № 9. С. 32–35.
5. Гребень Л. К. М. Ф. Иванов – видатний радянський вчений. Київ : Державне вид. с.-г. літ. УРСР, 1961. 67 с.
6. ГОСТ 18473-73. Птицеводство. Термины и определения. – Срок действия установлен с 01.01.1974 г. до 01.01.1979 г. Москва : Государственный комитет стандартов Совета Министров СССР, 1973. 5 с.
7. Иванов В. К., Стопкевич П. А. Пам'яті М. Ф. Іванова. *Вісн. с.-г. науки*. 1972. № 3. С. 113.
8. Иванов М. Ф. Сельскохозяйственное птицеводство. Харьков : Союз, 1919. 225 с.
9. Иванов М. Ф. Разведение сельскохозяйственной птицы, помещения для нее и уход за нею. Москва, 1923. 37 с. (Попул. б-ка «Экон. жизни». Сер. «Сел. хоз-во» ; № 14).
10. Иванов М. Ф. Основы правильного кормления сельскохозяйственных животных. 5-е исправ. и допол. изд. Москва ; Ленинград : гос. из-во кол. и совхоз. л-ры, 1934. 80 с.
11. Академик М. Ф. Иванов : пол. собр. соч. : в 6 т. / под ред. Л. К. Гребень и др. Москва : Колос, 1963. Т. 6. 671 с.
12. Иванова Н. К. Академик Михаил Федорович Иванов. Жизнь и деятельность. Москва : Сельхозгиз, 1953. 80 с.
13. Журавок И. С. Академик М.Ф. Иванов – выдающийся бонитер. *Науч. тр. УкрНИИ животноводства степных районов*. 1972. Т. 15. С. 174–177.
14. Михаил Федорович Иванов (1871–1935) / сост. Ф. К. Невядомская ; ред. И. В. Боровских. Москва : ЦНСХБ ВАСХНИЛ, 1987. 47 с.
15. ДСТУ 4533:2006. Птахівництво. Терміни та визначення понять. Київ : Держспоживстандарт України, 2007. 17 с.
16. Николаев А. И. Выдающийся ученый-овцевод. К 90-летию со дня рождения акад. М. Ф. Иванова. *Овцеводство*. 1961. № 11. С. 37.
17. Рубан Ю. Д. Научное наследие М. Ф. Иванова и современная селекция. *Корифей зоотехнической науки М. Ф. Иванов и перспективы развития*

специальностей по зоотехнии и ветеринарии : материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 125-летию со дня рожд. акад. Иванова М. Ф. Харьков, 1996. С. 5–9.

18. Рубан Ю. Д. Научное наследие академика М. Ф. Иванова и современность. Киев : Аграр. наука, 2011. 272 с.

19. Трухина Е. П. Академик Иванов и его учение. Свердловск : Госиздат, 1950. 43 с.

20. Фисинин В. И. Ученые птицеводы России. Люди и птицы / под ред. В. Ф. Кузнецова. Москва : ФГУП «Типограф» Россельхозакадемии, 2011. 474 с.

21. Філософія : навч. посіб. 4-те вид., стереотип. / Л. В. Губерський та ін. ; за ред. І. Ф. Надольного. Київ : Вікар, 2004. 516 с.

References

1. Abozin, I. I. (1982). *Kurovodstvo. Podrobnoye opisaniye kur razlichnykh porod.* [Chicken breeding. Detailed description of chicken of different breeds]. Moscow. 360. [in Russian].

2. Abozin, I. I. (1913). *Kratkiy kurs ptitsevodstva.* [The Short Course on poultry farming]. St. Petersburg. 119. [in Russian].

3. (2004). *Vcheni tvarynnyky. Knyha 9* [Scientists in the field of cattle-breeding. Book 9]. Kyiv. 210. [in Ukrainian].

4. Hreben', L. K. (1961). *Tvorchyy rozvytok vchennya akademika M.F. Ivanova.* [Creative development of academician M.F. Ivanov]. Sots. Tvarynnytstvo. [Soc. Animal breeding]. 9, 32–35. [in Ukrainian].

5. Hreben', L. K. (1961). *M.F. Ivanov – vydatnyy radyans'kyy vchenyy.* [Well-known scientist of the Soviet Union] Kyiv. 67. [in Ukrainian].

6. (1973). *GOST 18473-73. Ptitsevodstvo. Terminy i opredeleniya.* [Poultry farming. Terms and definitions]. *Srok deystviya ustanovlen s 01.01.1974 g. do 01.01.1979 g.* [The term of validity is established from 01.01.1974 till 01.01.1979]. Moscow. 5.

7. Ívanov, V. K., Stopkevich, P. A. (1972). *Pam'yatí M.F. Ívanova.* [Sacred to the memory of M.F. Ivanov]. *Vís'n. s.-g. nauki.* [Bulletin of agricultural sciences]. 3, 113. [in Ukrainian].

8. Ivanov, M. F. (1919). *Sel'skokhozyaystvennoye ptitsevodstvo.* [Agricultural poultry farming]. Kharkov. 225. [in Russian].

9. Ivanov, M. F. (1923). *Razvedeniye sel'skokhozyaystvennoy ptitsy, pomeshcheniya dlya neye i ukhod za neyu.* [Poultry breeding, poultry breeding centers and poultry management]. Moscow. 14, 37. [in Russian].

10. Ivanov, M. F. (1934). *Osnovy pravil'nogo kormleniya sel'skokhozyaystvennykh zhyvotnykh.* [Fundamentals of adequate feeding of agricultural animals]. Moscow. Leningrad. 80. [in Russian].

11. (1963). *Akademik M.F. Ivanov: pol. sobr. soch. v 6 t.* [Academician M. F. Ivanov: the complete works in 6 Books]. Moscow. 6, 671. [in Russian].

12. Ivanova, N. K. (1953). *Akademik Mikhail Fedorovich Ivanov. Zhizn' i deyatel'nost'*. [Academician Mikhail Fedorovich Ivanov. Life and activity]. Moscow. 80. [in Russian].

13. Zhuravok, I. S. (1972). *Akademik M.F. Ivanov – vydayushchiysya boniter*. [Academician M. F. Ivanov – well-known classificatory] *Nauch. tr. UKRNII zhyvotnovodstva stepnykh rayonov*. [Scientific publication of the Ukrainian scientific research institute of animal breeding of steppe areas]. 15, 174–177.

14. (1987). *Mikhail Fedorovich Ivanov (1871–1935)* [Mikhail Fedorovich Ivanov (1871–1935)]. Moscow. 47. [in Russian].

15. (2007). *DSTU 4533:2006. Ptakhivnytstvo. Terminy ta vyznachennya ponyat'*. [Poultry breeding. Terms and definitions of concepts]. Kyiv. 17. [in Ukrainian].

16. Nikolayev, A. I. (1961). *Vydayushchiysya uchenyy-ovtsevod: (K 90-letiyu so dnya rozhdeniya akad. M. F. Ivanova)*. [Well-known scientist-sheep breeder: (Sacred to the 90-th anniversary of the birth of M. F. Ivanov)]. *Ovtsevodstvo*. [Sheep breeding]. 11, 37. [in Russian].

17. Ruban, Yu. D. (1996). *Nauchnoye naslediyе M.F. Ivanova i sovremennaya selektsiya*. [Scientific heritage of M. F. Ivanov and modern selection]. *Korifey zootekhnicheskoy nauki M. F. Ivanov i perspektivy razvitiya spetsial'nostey po zootekhnii i veterinarui: mat. mezhdun. nauch.-prak. konf., posvyat. 125-letiyu so dnya rozhd. ak. Ivanova M. F.* [A leading figure in the field of zootechnic science M. F. Ivanov and prospects of development of specialities on zootechny and veterinary science: materials of international scientific and practical conference, sacred to the 125-th anniversary of the birth of academician M.F. Ivanov]. Kharkov. 5–9. [in Russian].

18. Ruban, Yu. D. (2011). *Nauchnoye naslediyе akademika M. F. Ivanova i sovremennost'*. [Scientific heritage of academician M. F. Ivanov and the present time] Kiev. 272. [in Russian].

19. Trukhina, Ye. P. (1950). *Akademik Ivanov i yego ucheniye*. Academician Ivanov and his theory]. Sverdlovsk. 43. [in Russian].

20. Fisinin, V. I. (2011). *Uchenyye ptitsevody Rossii. Lyudi i ptitsy*. [Scientists-poultry farmers of Russia. People and birds]. Moscow. 474. [in Russian].

21. (2004). *Filosofiya: navch. posibnyk*. [Philosophy: teaching guide]. Kyiv. 516. [in Ukrainian].

Рецензент:

Бородай І.С., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 19.12.2017 р.